

*Тищенко І. Ю.,**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри російської мови і літератури**Київського національного лінгвістичного університету*

КОНЦЕПТИ «ЩАСТЯ» І «БІДА» В ПРОЗОВИХ КАЗКАХ ІВАНА ФРАНКА

Анотація. Статтю присвячено аналізу змісту і функціонуванню в казкових текстах Івана Франка базових для концептосфери його казок концептів «щастя» і «біда». Зазначається, що казки Івана Франка виявляють особливу концептосферу, яка характеризується ціннісною контрастністю, протиставленням позитивних і негативних оцінок. Позитивною домінантою концептосфери казок Івана Франка постає концепт «щастя», негативною – концепт «біда». Концепт «щастя» виділяється серед близьких за значенням концептів, а саме концептів «добре і гарне», «вдоволення», «внутрішнє вдоволення», «благодать» як належність персонажів казок, як найбільше і найкраще, що може одержати персонаж і до чого він або вона прагне, як об'єктивний стан, який дарується тій чи іншій особі вищою силою. Аналіз показує, що концепт «щастя» може приєднуватися до концептів предметів або осіб, характеризуючи їх як носіїв чи суб'єктів щастя. Виявлена участь концепту в побудові нарративу казок Івана Франка. У статті доведено, що події, пов'язані зі щастям, його пошуками, бажанням його досягти або оцінкою дійсності через нього, утворюють елементи казкових сюжетів. Аналіз концепту «біда» виявляє його відмінність від споріднених із ним концептів «нещастя», «горе», «лихо», яка полягає у вираженні негативності наявного взагалі. Концепт конкретизується через ототожнення з певними обставинами, які описуються поряд із зазначенням стану біди. Виявлено, що концепт «біда» трапляється в наративі оповідача, але найчастіше включається до мовлення персонажів. При цьому персонажі казок використовують концепт «біда» як безпосередньо, прямою мовою, так і опосередковано, словами оповідача. Робиться висновок про надзвичайну потужність сюжетотвірної функції концепту «біда», майже всі казки мають своїми сюжетами потрапляння персонажів у халепу і спроби – вдалі чи ні – вибратися з неї.

Ключові слова: літературна казка, прозові казки Івана Франка, концептосфера, концепт, концепт «щастя», концепт «біда», нарратив, сюжет.

Постановка проблеми. Дослідження творчості класиків художньої літератури є однією з констант сучасного літературознавства. Сказане цілком стосується творів Івана Франка, які відкривають широкі перспективи й можливості для розвитку літературознавчих досліджень, для впровадження нових наукових парадигм та ідей. У багатогранній художній творчості письменника особливе місце займає жанр казки. Науковий інтерес становить те, що саме в казці Іван Франко найбільш виразно поєднує літературні традиції з новаціями, художніми пошуками й відкриттями. Літературна казка взагалі є перспективним предметом для досліджень. Поєднуючи фольклорні канони й творчу фантазію письменника, культурні традиції

й ознаки сучасної епохи, літературна казка дає значний матеріал для спостережень як над літературною поетикою, так і над культурологічними аспектами художньої літератури.

Останнім часом у філологічних працях – як лінгвістичних, так і літературознавчих – дедалі більше застосовується поняття концепту. Концепт розуміється як елемент осмислення дійсності, виражений у стійких мовних формах. Розрізняють лінгвістичний і літературознавчий підходи до цього явища. У зв'язку з цим виділяють різновид художніх концептів як предмет літературознавства. Н.В. Володіна визначає художній концепт як «сислово-структуру, втілену в стійких образах, які повторюються в межах певного літературного ряду» [1, с. 19]. За словами І.В. Бурдіна, «концепт стає художнім, коли автор як творець вкладає в нього цілком нові, не властиві йому раніше смисли» [2, с. 99]. Зрештою, аналіз концептосфери художнього твору дає змогу по-новому уявити собі літературний текст, виходячи з того, що «художній твір являє собою сукупність художніх концептів» (О.А. Огнева) [3, с. 53].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення творчості Івана Франка в парадигмі концептуального аналізу тільки починається. Можна говорити лише про деякі концепти, які стали предметом уваги дослідників. Зокрема, концепт «Бог» у поемі Івана Франка «Мойсей» аналізує Т. Вільчинська [4]. На більш широкому матеріалі творчості Івана Франка досліджується концепт «душа» в роботі М. Скаб [5]. І. Єременко здійснює експлікацію концепту «кохання» в драмі Івана Франка «Украдене щастя» [6]. Щодо казок письменника, то поки що бракує концептологічного підходу до них. Загалом докладний філологічний аналіз казок Івана Франка починається роботою Я. Закревської «Казки Івана Франка: Мовно-художній аналіз» (1966) [7]. Поетика казок письменника описується в роботах Г. Сабат [8; 9; 10]. Дослідниця зазначає дотримання Франком естетичних канонів народних казок [8, с. 13] і водночас елементи неоромантизму і символізму в них [8, с. 15]. Генетичний аспект казок Івана Франка дістав докладного аналізу в роботах Н. Тихолоз [11; 12]. Спираючись на жанрові ознаки, дослідниця подає естетико-функціональну типологію казок І. Франка, виокремлюючи розважально-дидактичні, авантюрно-сатиричні, власне сатиричні, філософсько-сатиричні і філософські казки [11, с. 10]. Зазначені роботи дають певний матеріал і для спостережень над концептосферою казкових текстів Івана Франка.

Мета статті – проаналізувати зміст і функціонування в казкових текстах Івана Франка базових для концептосфери його казок концептів «щастя» і «біда».

Основним методом дослідження концептів визнається концептуальний аналіз. Втім є безперечні відмінності в лінгвістич-

ному і літературознавчому концептуальному аналізу. Лінгвістичний концептуальний аналіз, як видається, спрямований на виявлення семантичного змісту і структурних зв'язків певного концепту в системі тієї чи іншої мови. Літературознавчий концептуальний аналіз має виявити семантику концепту в межах цього літературного тексту чи групи текстів, його асоціативні зв'язки з іншими художніми концептами, а також місце концепту в системі елементів поезики художнього твору. З семантичного боку аналізу варто виділити два аспекти – парадигматичний і синтагматичний. У парадигматичному аспекті художній концепт слід порівняти з близькими до нього за значенням концептами, які використовуються в межах цілого художнього тексту. У синтагматичному аспекті смисловий зміст концепту розкривається через аналіз мовленнєвих конструкцій, в яких цей концепт застосовується в тексті, через концепти та їх вербалізації, з якими цей концепт поєднується автором. З прозиції функцій, які виконує концепт у системі засобів реалізації поезики літературного твору, слід звернути, зокрема, увагу на участь концепту в творенні наративу, на наративну функцію концепту. Важливим для концептуального аналізу є виявлення сюжетотвірної функції концепту, тобто його застосування для побудови сюжету твору.

Виклад основного матеріалу. Для жанру казки характерною є наявність чітко окреслених ціннісних протилежностей. Мається на увазі поділ на позитивні й негативні персонажі, художні образи, події тощо. Особливість казок Івана Франка в тому, що, як вказує Н.Б. Тихолоз, жанрові ознаки казок Івана Франка є дещо розмитими, має місце поєднання жанру казки з іншими спорідненими жанрами (притчі, міфу, байки, оповідання) [12, с. 25]. Зокрема, персонажів багатьох казок письменника важко поділити на однозначно позитивних та однозначно негативних, швидше йдеться про відмінність обставин, до яких потрапляють казкові персонажі. І все ж таки казковий канон вимагає наявності ціннісних протилежностей у художньому світі казки і письменник загалом слідує принципам вибраного ним жанру. Аналіз концептосфери казок Івана Франка виявляє в ній протилежні ціннісні доміанти, своєрідні полюси доброго і поганого, людяного і нелюдяного, правди й кривди. Позитивною домінантою в системі художніх концептів казок Івана Франка є концепт «щастя». Зі щастям пов'язане все хороше, що трапляється у світі франківської казки.

Від інших концептів із позитивною семантикою «щастя» відрізняється якісною інтенсивністю та об'єктивністю. До позитивних концептів, присутніх у казках Івана Франка, можна зарахувати «добре і гарне на світі» (казка «Як пан собі біди шукав»): «...хто її [біди – *І.Т.*] не бачить, той щасливий у бога, того вже так пан-біг сотворив, щоб усе лише добре і гарне на світі бачив, а біди ні» [13, с. 227]. Втім добре і гарне поступається щастю, оскільки воно не є надбанням людини, його ще треба побачити, знайти. Позитивний стан самої людини передається в Івана Франка концептом «вдоволення». У певному сенсі цей стан є завершеним, як це зазначається щодо героя казки «Без праці», який «чувся знов вдоволенням і не бажав нічого нового» [14, с. 264] або як показує кінець сюжету «звірячої» казки «Королик і Ведмідь» («Короленята задовольнилися й почали знов їсти та пити») [15, с. 99]. Проте й вдоволення не може конкурувати зі щастям хоча б тому, що спрямоване лише на один чи кілька найближчих предметів («...князь мав усяку причину чути себе вдоволенням з того, що найшов такого

візника, як Іван») [14, с. 262] і не є здебільшого міцним і тривалим («Але вдоволення се тривало недовго») [14, с. 264]. Ближчим до щастя є «внутрішнє вдоволення», якого прагне Іван, герой казки «Без праці», але й воно не є щастям, оскільки стоїть поряд із ним у думках героя («Все давав йому чудовий перстень, крім щастя і внутрішнього вдоволення») [14, с. 280], і, зрозуміло, поступається щастю за інтенсивністю. Трапляється в казках Івана Франка й духовно-церковний за стилістикою концепт «благодать», наприклад, у казці «Мурко і Бурко»: «Приніс під липу, оглянувся навколо, чи не підглядає хто, живенько викопав під коренем добру яму, запорпав ковбасу ще й каменем привалив та й побіг. От така-то благодать!» [15, с. 113]. Втім і цей концепт не перевершує «щастя» як позитивну домінанту концептосфери казкового світу Івана Франка. Зазначені концепти утворюють дещо зовнішнє для людини чи іншої казкової особи, яке випадково до неї потрапляє, яке не виростає з самої особистості. Щастя, натомість, є належністю цього персонажа казки, є чимось найбільшим і найкращим, що може одержати персонаж і до чого він прагне. Щастя характеризує не окремі предмети чи стан особи, а ціле життя. Таким життям зваблює Засць віита Слонів у вставній розповіді казки «Ворони і Сови»: «Пройдете три дні дороги і знайдете там інше озеро і іншу рівнину і будете там жити щасливо» [15, с. 134]. Щастя – це об'єктивний стан, який дарується тій чи іншій особі вищою силою («щасливий у бога») [13, с. 227]. У цьому сенсі щастя споріднене з удачею, проте пов'язане не просто з одноразовим успіхом, а є незвичайною удачливістю, яку, наприклад, демонструє головний герой казки «Фарбований лис» («Дійшло до того, що він у білий день вибирався на полювання й ніколи не вертався з порожніми руками. Се незвичайне щастя і його хитрість зробили його страшенно гордим») [15, с. 122]. У такий спосіб щастя в казковому світі Івана Франка є метою пошуків і прагнень персонажів. Щастя постає як остаточна мета якоїсь діяльності або перебігу подій («А ще як їм скажеш, що їх новий дім стоїть на тім самім фундаменті, що замок покійного князя Облупа Скорпіоновича, то вони такі щасливі будуть, мов у небі!» (Казка «Як то Згода дім будувала») [14, с. 236]) або ж як недосяжний стан, про який можна лише мріяти («Господи, – зітхнув він нарешті... Чи ж не змилуєшся надо мною, чи не дозволиш мені хоч рік, хоч місяць, хоч тиждень жити спокійно, щасливо, без тої проклятої праці?» казка «Без праці») [14, с. 243].

До концепту «щастя» приєднується ціла низка концептів, які виявляють себе як атрибути щастя, які структурують семантичне поле цього художнього концепту, виділяючи в ньому різновиди щастя та різні його аспекти. Концепт «щастя» у своїх атрибутивних мовних формах може також приєднуватися до концептів предметів або осіб, характеризуючи їх як носіїв чи суб'єктів щастя. Щасливими бувають думки («В його голові блиснула щаслива думка...» (казка «Засць і Медвідь») [15, с. 101]), панування («Розсуди нас по справедливості з нашим заклятим ворогом, щоб і ми, і наші потомки могли благословити твоє щасливе панування на вічні віки» (казка «Як звірі правувалися з людьми») [15, с. 184]). Для казок Івана Франка характерне протиставлення щасливих і нещасливих персонажів, причому підстави такого протиставлення є здебільшого незбагненими. У казці «Рубач» оповідач відчуває себе раптом «немов членом тої самої сім'ї, одним із витворів і здобутків тих боїв і страждань тисячолітніх, одним із щасли-

вих спадкоємців тих побід» [13, с. 220]. Це щастя дає йому слідування за міфологічною істотою Рубача. Головний герой казки «Як пан собі біди шукав» є щасливим через незалежні від нього обставини життя (говорючи про біду, пан запитує «Як же вона виглядає? Нічого про неї я досі не чув». «Га, то пан щасливий», – чує він у відповідь [13, с. 224]). Розмірковування про щастя, щоправда, дає змогу пану знайти «підстави людського щастя» («Дві бувають підстави людського щастя – розум і маєток» [13, с. 231]), але весь подальший сюжет казки спростовує це міркування. Можна сказати, що щастя в казках Івана Франка здебільшого безпідставне. Втім це не означає, що люди та інші казкові персонажі не заслуговують на щастя. Водночас сама людина не може створити собі щастя – таку думку проводить письменник у казці «Без праці». Головний герой Іван доходить переконання, що працею може здобути все, крім щастя. Віддавши чарівний перстень лісовому Діду, Іван говорить: «Бо і що ж ви можете мені дати? Того, чого мені найбільше треба – щастя, внутрішнього вдоволення... – Е, сього, небоже, я тобі дати не можу! – сказав дід. – Знаю се, – мовив Іван. – А за все інше спасибі вам. Усе інше я собі здобуду працею...» [14, с. 304]. У щастя можна лише вірити (Князь з казки «Без праці» «вірив в своє щастя, котре вже кілька разів подавало йому помічну руку...») [14, с. 263]. Щастя саме інколи поводить як суб'єкт, може усміхатися («Але щастя всмінулося йому» [14, с. 264]), може зазнати травми («Моє колишне щастя – ге, ге, небоже, зламало ногу десь по дорозі...» [14, с. 295]), може чекати на людину («...колись стара ворожка казала мені: коли вас крайня біда притисне, вертайте додому, там вас щастя дождатиме [14, с. 296]).

Концепт «щастя» бере участь у побудові наративу казок Івана Франка. Казка – це завжди розповідь про щось, яку здійснюють різні наратори – автор, оповідач, персонажі. У казках Івана Франка, як правило, автор не відокремлює себе від оповідача. У деяких казках («Куди діваються старі роки», «Рубач») оповідач є також головним героєм казки. Концепт «щастя» з'являється як у концептосфері оповідача, так і в концептосферах персонажів казок Івана Франка. У наративі оповідача цей концепт використовується для характеристики й оцінки осіб та подій, про які повідомляє оповідач. Так, у казці «Фарбований лис» як щастя оцінюється порятунок лиса від собак в діжці з фарбою: «От він, не довго думаючи, скік у діжку та й сховався. Щастя мав, бо ледве він сьез у діжі, коли прибігли цілою купою Пси, гавкаючи, гарчачи, нюхаючи» [15, с. 124]. Тут безперечно слово «щастя» вимовляється оповідачем і належить його нарації. Як прояв щастя може оцінюватися оповідачем і стан певної особи, про яку розповідається. У казці «Заєць і Медвідь», говорючи про Зайця, оповідач зазначає: «В його голові блиснула щаслива думка, як би йому й самому від смерті врятуватися і всіх звірів позбавити від цього лютого та безумного Ведмедя» [15, с. 101]. Оцінний прикметник «щаслива» тут належить оповідачеві, бо самий Заєць не встигав позначити думку, що «блиснула», як щасливу. Найчастіше в казках Івана Франка все ж таки концепт «щастя» належить до концептосфери персонажів. При цьому він фіксується двома способами: або через опис оповідачем думок і душевних станів певних осіб, або безпосередньо в мовленні останніх. Описуючи подорож Івана в казці «Без праці», оповідач говорить про його думки, навіяні видом працюючих селян: «Але найгірше разив його спів отих робучих людей... Ті люди співають – мабуть, вони щасливі!»

[14, с. 265]. Це не пряма мова, слова належать оповідачу, але вони передають думки героя казки. Проте далі оповідач вже відтворює мовлення особи, яка описується («І Іван трібував заглянути у власне нутро і спитав сам себе: “А я, чи ж я щасливий?”») [14, с. 265]) і це прямо зараховує концепт «щастя» до концептосфери казкового персонажа.

Проявляється в казках Івана Франка й сюжетотвірна функція концепту «щастя». Події, пов'язані зі щастям, його пошуками, бажанням його досягти або оцінкою дійсності через нього так чи інакше включаються до сюжетних ліній казок, утворюючи елементи казкових сюжетів. У деяких випадках щастя відіграє роль основи всього сюжету казки. Можна назвати такі випадки казками про пошуки щастя або пошуки підстав для щастя у цьому світі. У казці «Як пан собі біди шукав» безпосередні спроби знайти біду головним героєм відтіняють другу сторону цієї активності – прагнення щасливого, безбідного життя. Головний мотив розгортання сюжету казки «Без праці» – бажання героя «жити спокійно, щасливо, без тої проклятої праці» [14, с. 243]. У багатьох інших казках Івана Франка щастя не є безпосереднім мотивом всіх подій, що описуються, втім воно може відігравати мотивуючу роль в окремих епізодах. Так, у казці «Фарбований лис» опис епізоду з врятуванням Лиса від собак можна розуміти як приклад щастя цього персонажа. У казці «Вовк, Лисиця і Осел» щасливий для Осла кінець мандрівки («А Осел плив, плив, поки не доплив щасливо до берега» [15, с. 109]) мотивує перебіг подій. Трапляються в казках Івана Франка й ситуації, коли концепт «щастя» не виконує сюжетотвірну функцію. Здебільшого це випадки, коли означений концепт використовується в прямому мовленні персонажів для простого виразу думок чи емоцій. Наприклад, у словах Шлендріяна з казки «Як то Згода дім будувала» («А ще як їм скажеш, що їх новий дім стоїть на тім самім фундаменті, що замок покійного князя Облупа Скорпіоновича, то вони такі щасливі будуть, мов у небі!» [15, с. 236]) щастя як таке не мотивує розвиток подій, це лише оцінка певних людей та їхнього емоційного стану.

Негативна оцінка життя персонажів і значення подій у системі художніх концептів казок Івана Франка репрезентована кількома концептами, до яких можна зарахувати «нещастя», «біду», «горе», «лихо». Зазначимо, що ці негативні концепти трапляються в казках Івана Франка частіше за позитивні. Емоційна тональність казок письменника здебільшого суворі і досить песимістичні. Навіть у казках зі щасливим кінцем залишається певна неоднозначність, пов'язана з ціною, яку приходиться платити персонажам за такий кінець. Негативні концепти являють собою синонімічний ряд, тут важко виокремити одну доміную, як у випадку з позитивним концептом «щастя». І все ж таки є підстави виділити концепт «біда» як найбільш репрезентативний. Порівняно з синонімічними щодо нього концептами цей концепт найчастіше вживається в казках Івана Франка. Він реалізує загальний сенс об'єктивно і суб'єктивно поганого в житті казкових персонажів, вказує на все негативне і в обставинах життя, і в самопочутті певної особи чи групи осіб. Концепт «біда» займає центральне положення, є ідейно-тематичною основою казки «Як пан собі біди шукав». Всеохопність біди призводить до неможливості її визначити, описати словами, жоден персонаж казки, включаючи пана, який її шукає, не може визначити, що є біда. Бідою виявляється все життя простого люду, її сенс розкривається усім зміс-

том казки, а не окремими словами. Натомість інші концепти з негативним оцінним значенням виражають дещо більш конкретне. Нещастя й лихо з'являються в художньому світі Івана Франка як належність старих років (казка «Куди діваються старі роки»). Нещастя може бути характеристикою внутрішнього стану людини (в казці «Без праці» панна запитує слугу: «Значить і ти також нещасливий?» [14, с. 279]). Нещастя також ототожнюється з певними обставинами, які можна змінити (як у казці «Засць і Медвідь»: «А Засць ...скочив щодуху до звірів і розповів їм, яким то способом примудрився він позбутися Ведмеда і визволити їх усіх від тяжкого нещастя» [15, с. 103]). Лихо найчастіше пов'язане з конкретними діями або конкретними особами. Так, у казці «Ворона і Гадюка» лихо уособлює Гадюка, яка краде яйця Ворони. Подібне значення надається лиху в казці «Ворони і Сови» («Злі дорадники – то для царя найбільше лихо, – промовив Каркайло, стоячи перед совиним царем Пулооким. – Таке лихо впало тепер на нашого воронячого царя» [15, с. 142]). Концепт «горе» ж позначає здебільшого психічний стан особи (достатньо пригадати характерний для фольклорної казки елемент поезики – повтор вислову, своєрідний рефрен у казці «Лис і Дрозд»: «Дрозд горює, Дрозд нудьгує, як йому Лиса з ями добути. ...Дрозд горює, Дрозд нудьгує, як йому Лиса нагодувати... [15, с. 88]). Іноді концепт «горе» набуває іронічних конотацій (у казці «Рубач» налякані поваленням ідола, «люди, прибрані в святочні одежі, з вінцями на головах, підняли страшений репет, викрикаючи: – Зруйнований порядок світу! Розвалені основи всього існування! Горе, горе!» [13, с. 221]). Концепт «біда», як він реалізується в казках Івана Франка, містить всі означені аспекти й відтінки сенсу, але може й виражати негативність існуючого взагалі, характеризувати все недобре, нелюдяне, вороже, болісне й небезпечне загалом. Так відчуває біду селянин із казки «Як пан собі біди шукав»: «Біда, паночку? – вистогнав. – Що то біда? Біда, то біда, пек їй! То наш щоденний хліб. ...А я дотепер не чув про такого, хто би її не знав» [13, с. 224]. Отже, концепт «біда» має в казках Івана Франка особливу ґрунтовність та універсальність.

Зазначений концепт виявляє певні сторони свого змісту через поєднання з іншими концептами. Досить нечасто в казках Івана Франка біда приєднує до себе атрибути, виражені прикметниками. Яка саме біда мається на увазі, не позначається за винятком зазначення її масштабу. Біда в останньому сенсі може бути малою і великою, найбільшою і найгіршою («Історія кожуха»: «Та найгіршу біду застали дома: Юрцьо лежав хорий» [15, с. 321]). Майже єдиним винятком якісної характеристики біди є релетування селянина, якого б'ють, з казки «Як пан собі біди шукав»: «Ой, бідонько ж моя, бідонько чорнаї, – крикнув мужик, розтягнений на тоці» [13, с. 224]. Найчастіше біда конкретизується через її ототожнення з певними обставинами, які описуються поряд із зазначенням стану біди: «Дай, боже, пану здоров'я! – сказав мужик, кланяючись пану до ніг. – Але зате я її бачу. Для мене все біда на світі. ...От ті канчуки, наприклад, мій нинішній біль хіба не біда? ...А панщина хіба не біда? ...А той голод і холод, що терпимо в хаті, хіба то не біда? ...А слабість жінки і дітей хіба не біда?» [13, с. 224] («Як пан собі біди шукав»). Біда тут є всім, канчуками, панщиною, голодом і холодом, хворобою жінки й дітей. Іноді біда ототожнюється з більш-менш докладним описом ситуації, яка постає як один із незліченних елементів змісту концепту біди. Так, у казці «Ворони і Сови» Слони скаржаться: «Слухайте, дядьку

Чотирозубе, чи ви не бачите, яка біда притисла нас? Води нема ніде, хоч гинь. Ми всі ходимо вже по тижневі немиті, а наші діти в'януть та гинуть зо спраги» [15, с. 132]. Біда може бути минулою, актуальною на час оповіді і майбутньою, як у казці «Війна між Псом і Вовком»: «– Ні, Вовчику, – остерігав Пес, – не ходи до нас! Готова бути біда» [15, с. 118]. Одним із засобів конкретизації змісту концепту біди є її антропоморфізація, яка цілком відповідає жанровому канону казки. Старий Садівник із казки «Як пан собі біди шукав» намагається описати панові біду: «А як же має виглядати, прошу ясного пана, – сказав, прижмурюючи повіки. – Подібна до старої баби, в лахманах, боса, голодна і нічим її наситити не можна» [13, с. 226]. Зміст концепту «біда» розширюється також через споріднені з його ім'ям похідні слова. Зокрема, йдеться про характеристики персонажів казок через слова «бідний», «бідолаха». Слово «бідний» вживається письменником у двох основних значеннях: 1) незаможний, той, хто не має достатку; 2) той, до кого прийшла біда, хто страждає або може постраждати від біди. Лише у другому сенсі слово «бідний» збагачує зміст концепту «біда». Такі випадки фіксуються в казках Івана Франка, наприклад, у казці «Як русин товкся по тім світі»: «Бідна душа чула ті слова, розуміла їх, але не могла відповісти нічого» [13, с. 250]. Іноді слово «бідний» набуває іронічного сенсу, розширюючи зміст концепту «біда» і в цей бік. У сатиричній казці «Опозиція» пани посилають до неї «шефа секційного»: «Набрав він повні кишені вати, бандажів, діахіло та й іде, перебравшись за старого знахаря. – Бідна, бідна, бідна! – приговорює він. – На, моя маленька, на, на, на! Тебе животик болить, га?» [15, с. 34]. Слово «бідолаха» характеризує особу, яка потрапила в скрутні обставини, і це в казках Івана Франка завжди позначається як дещо серйозне: «Пішли обоє, влізли до саду, наїлися винограду і вже хотіли назад вертати, аж тут смик! Їжак-неборак якось не додивився та й спіймався в сильце. – Ой Лисичко-сестричко! – кричав бідолаха. – Спіймало мене сильце й не пускає» [15, с. 106] (казка «Три міхи хитрощів»).

Як і концепт «щастя», концепт «біда» відіграє різну наративну роль у текстах казок Івана Франка. У концептосфері оповідача слово «біда» й похідні від нього трапляються досить рідко, можна сказати, винятково. Приклад: «Врешті прийшлося Зайцеві рушати в дорогу. Іде бідолаха до медвежої гаври» [13, с. 101]. З боку оповідача слово «біда» та похідні від нього завжди постають як оцінка персонажа або ситуації. Загальних міркувань оповідача про біду (як і про щастя) в казках Івана Франка не простежується, в цьому виявляється специфіка жанру казки, спрямованої на опис подій, сам по собі повчальний, а не на абстрактні міркування. Персонажі казок також використовують концепт «біда» як безпосередньо, прямою мовою, так і опосередковано, словами оповідача, який передає думки та емоції персонажів. Порівняймо два вислови зі збірки «Коли ще звірі говорили»: 1) у казці «Лис і Дрозд» – «Бачить Лис, що біда» [13, с. 91] (опосередковане введення концепту); 2) у казці «Вовк вйтом» про вибори вйта – «Не то біда, що вибирають, – мовить Осел, – а то біда, що ні на кого не можуть згодитися» [13, с. 99] (пряме введення концепту як елементу мовлення персонажу). Вже назва казки «Як пан собі біди шукав» вводить концепт «біда» як елемент вторинної щодо оповідача концептосфери головного героя казки – пана. Зачин казки є поєднанням традиційної казкової формули й конкретизації місця основного концепту в мовній картині пана: «Жив тоді в нашім краю

один пан багатий, котрий дожив до двадцять п'ятого року, а не чув ані разу про біду. Цілоком не розумів, що значить се слово» [13, с. 223]. Далі біда як предмет обговорення постійно з'являється в діалогах персонажів казки, розкриваючи провідне місце цього концепту в концептосфері українського народу. Життя всіх людей – і низів, і верхівки суспільства – розгортається між бідною, яка панує, і щастям, про яке мріють й іноді досягають, але яке є непевним і неповним. Цей діапазон життя найяскравіше переданий словами князя з казки «Без праці»: «Колись стара ворожка казала мені: коли вас крайня біда притисне, вертайте додому, там вас щастя дождатиме» [14, с. 296].

Сюжетотвірна функція концепту «біда» надзвичайно потужно проявляє себе в казках Івана Франка. Майже всі казки мають своїми сюжетами потрапляння персонажів у халепу і спроби – вдалі чи ні – вибратися з неї. У казці «Як русин товкся по тім світі» ця сюжетна спрямованість реалізується як переміщення душі русина від пекла до раю. У казках зі збірки «Коли ще звірі говорили» настання біди та її позбавлення здійснюється через відносини між персонажами-антагоністами – Ослом і Левом, Вовком і Чоловіком, Короликом і Ведмедем, Вовком і Ослом, Зайцем і Ведмедем, Вороною і Гадюкою тощо. Особливе місце займає в цьому сенсі казка «Як пан собі біди шукав». Тут сюжетотвірну функцію виконує, перш за все, навіть не ситуація біди, а самий концепт «біда», пошуки значення якого мотивують послідовність подій.

Висновки. Казки Івана Франка виявляють особливу концептосферу, яка характеризується ціннісною контрастністю, протиставленням позитивних і негативних оцінок. Позитивною домінантою концептосфери казок Івана Франка постає концепт «щастя», негативною – концепт «біда». Концепт «щастя» виділяється серед близьких за значенням концептів як належність персонажів казок, найбільше і найкраще, що може одержати персонаж і до чого він прагне, як об'єктивний стан, який дарується тій чи іншій особі вищою силою. Концепт «щастя» може приєднуватися до концептів предметів або осіб, характеризуючи їх як носіїв чи суб'єктів щастя. Щастя є об'єктом віри і відчуття, інколи саме поводить як суб'єкт. Цей концепт бере участь у побудові наративу казок Івана Франка, з'являючись як у концептосфері оповідача, так і в концептосферах персонажів. Події, пов'язані з щастям, його пошуками, бажанням його досягти або оцінкою дійсності через нього, утворюють елементи казкових сюжетів.

Концепт «біда» містить у собі семантичні аспекти споріднених із ним концептів, але може й виражати негативність існуючого взагалі, характеризувати все недобре, нелюдяне, вороже, болісне й небезпечне загалом. Він конкретизується через отожднення з певними обставинами, які описуються поряд із зазначенням стану біди. Концепт «біда» трапляється в наративі оповідача, але найчастіше включається до мовлення персонажів. Сюжетотвірна функція концепту надзвичайно потужна, майже всі казки мають своїми сюжетами потрапляння персонажів у халепу і спроби – вдалі чи ні – вибратися з неї.

Література:

1. Володина Н.В. Концепты, универсалии, стереотипы в сфере литературоведения. Москва : Флинта: Наука, 2010. 256 с.
2. Бурдин И.В., Аввакумова Н.В. Понятие «Концепт» в литературоведении. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. 2019. № 7. С. 97–100.

3. Огнева Е.А. Когнитивное моделирование концептосферы художественного текста. 2-е изд. Москва : Эдитус, 2013. 282 с.
4. Вільчинська Т. Концепт «Бог» у поемі Івана Франка «Мойсей». *Іван Франко : дух, наука, думка, воля : матеріали Міжнародного наукового конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка, Львів, 27 вересня – 1 жовтня 2006 р.* Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2008. Т. 2. С. 113–121.
5. Скаб М. Концепт «душа» у творчості Івана Франка. *Іван Франко : дух, наука, думка, воля : матеріали Міжнародного наукового конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка, Львів, 27 вересня – 1 жовтня 2006 р.* Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2008. Т. 2. С. 141–151.
6. Єременко І. Експлікація концепту «кохання» в драмі Івана Франка «Украдене щастя». *Іван Франко : дух, наука, думка, воля : матеріали Міжнародного наукового конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка, Львів, 27 вересня – 1 жовтня 2006 р.* Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2008. Т. 2. С. 159–163.
7. Закревська Я.В. Казки Івана Франка (мовно-художній аналіз). Київ : Наукова думка, 1966. 105 с.
8. Сабат Г.П. Казки Івана Франка як естетико-поетикальна система : автореф. дис... д-ра філол. наук : 10.01.06; 10.01.01. Київ, 2009. 40 с.
9. Сабат Г.П. Естетичні засади казкотворчості Івана Франка. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2010. Вип. 24. С. 314–321.
10. Сабат Г.П. Експериментальна казка Івана Франка «Як звірі правувалися з людьми». *Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького держ. пед. університету імені Івана Франка*. 2011. Вип. 26. Філологія. С. 92–108.
11. Тихолоз Н.Б. Жанрові модифікації казки у творчості Івана Франка : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2003. 20 с.
12. Тихолоз Н.Б. Від казки до антиказки: казковість як компонент паратексту у творчості Івана Франка. *Слово і час*. 2005. № 4. С. 18–25.
13. Франко І.Я. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1978. Т. 16 : Повісті та оповідання (1882–1887). 511 с.
14. Франко І.Я. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 18 : Повісті та оповідання (1888–1892). 488 с.
15. Франко І.Я. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 20 : Повісті та оповідання (1896–1900). 486 с.

Tyshchenko I. Concepts “happiness” and “misfortune” in Ivan Franko’s prose fairy tales

Summary. The article is devoted to the analysis of the content and functioning of the basic concepts “happiness” and “misfortune” in Ivan Franko’s fairy tales. It is noted that Ivan Franko’s fairy tales realize a specific conceptosphere, which is characterized by value contrast, the opposition of positive and negative evaluations. The positive dominant of the Ivan Franko’s fairy tales conceptosphere is the concept “happiness”, the negative – the concept “misfortune”. The concept “happiness” stands out among the concepts close in meaning as belonging to the characters of fairy tales, it is something of the greatest and the best that a character can get and what he or she aspires to get, it is an objective state, which is given to a person by a higher power. The analysis shows that the concept “happiness” can join the concepts of different things or persons, characterizing them as carriers or subjects of happiness. The participation of the concept in the construction of the Ivan Franko’s fairy tales narrative is revealed. The article proves that events related to happiness – its search, the desire to achieve it or the assessment of its reality – form the elements of fairy tales plots. The analysis

of the concept “misfortune” reveals its difference from related concepts, which is to express the negativity of the existing in general. The concept is concretized through identification with certain circumstances, which are described along with the indication of the state of misfortune. It is revealed that the concept “misfortune” occurs in the narrator’s speech, but is most often included in the speech of the characters. It is

concluded that the plot-forming function of the concept “misfortune” is of extraordinary power, almost all fairy tales have their plots of the characters getting into trouble and trying – successfully or not – to get out of it.

Key words: literary tale, prose tales of Ivan Franko, conceptsphere, concept, concept “happiness”, concept “misfortune”, narrative, plot.